

IDENTITEIT EN CULTUUR IN TIJDEN VAN GLOBALISERING EN SUPER-DIVERSITEIT

Hoe moeten we in de toekomst anders gaan denken over samenleven in diversiteit? Wat met cultuur en identiteit, achterstand, achterstelling? In deze tekst doe ik een poging om het diversiteitsvraagstuk opnieuw te kaderen, weg van het culturaliseringsaspect en het achterstandsdenken. Wat is er nodig om de verschillen (en eventuele tegenstellingen) tussen mensen en tradities te zien als normaal en onbelangrijk of als interessant en verrijkend? En hoe kunnen we ze ook effectief een plaats geven? Hoe valt dat te rijmen met het categoriaal denken in de beleidsvoering en in onze praktijken?

Ik zal in eerste instantie beschrijvend ingaan op de concepten cultuur en identiteit in een context van superdiversiteit. Vervolgens sta ik stil bij de uitdagingen waar een superdiverse realiteit ons voor plaatst, zoals het omgaan met verschil en het identiteitsvraagstuk enerzijds, en het spanningsveld tussen erkenning van verschil versus gelijkheid en herverdeling anderzijds. Ik rond af met mogelijke pistes om om te gaan met de superdiverse realiteit en de vraag naar mogelijke nieuwe bindingen.

Cultuur in tijden van globalisering en superdiversiteit

Is cultuur in de huidige snel veranderende superdiverse samenleving nog een relevant concept voor samenleven en beleid? Om die vraag te beantwoorden moeten we eerst stilstaan bij andere ontwikkelingen zoals globalisering, transnationalisme en superdiversiteit. Het zijn allemaal *buzzwords*, die te pas en te onpas gebruikt worden. Niettemin denk ik dat superdiversiteit het concept is dat we moeten hanteren als theoretisch raamwerk en als maatschappelijke context om ons denken en werk in te kaderen.

Met de slogan ‘*The world in one city*’ maakte Londen nog promotie voor de Olympische Zomerspelen van 2012. Superdiversiteit is dé werkelijkheid aan het begin van de 21ste eeuw en de wereld zal enkel nog meer divers worden. Dat is op zich geen nieuw verhaal. Het is al een paar tientallen jaren dat we zeggen dat globalisering een feit is en dat de wereld een dorp is geworden. Maar de consequentie

Is cultuur in de huidige snel veranderende superdiverse samenleving nog een relevant concept voor samenleven en beleid?

daarvan is dat de diversiteit die we kennen, of waar we een beleid rond ontwikkeld hebben de afgelopen veertig, vijftig jaar, nog te veel gericht is op gevestigde gemeenschappen. Nog te veel zien we diversiteit in termen van die grote gevestigde migrantengemeenschappen, zoals bijvoorbeeld voor de Vlaamse context de Marokkanen en Turken.

Vandaag echter stellen we vast dat de diversiteit steeds meer gediversifieerd geraakt. Er zijn steeds meer etniciteiten en steeds meer landen van herkomst. En dat is zelfs niet het allerbelangrijkste. Onze steden worden *majority-minority*-steden¹, steden waar de meerderheid uit minderheden bestaat. In Amsterdam is dat al het geval en Antwerpen zal snel volgen. Voorts zijn er steeds meer variabelen – buiten het land van herkomst, wat vandaag dominant aanwezig is – die een rol spelen in het uiteindelijke integratieproces van migranten. Superdiversiteit is het dynamisch op elkaar inwerken van al deze verschillende variabelen.

De Amerikaanse socioloog Steve Vertovec, de grondlegger van het concept superdiversiteit, wijst alvast op heel wat andere variabelen die we in beschouwing moeten nemen².

Ten eerste het land van herkomst. Zoals we allen weten is er een stijging van het aantal landen waaruit migranten komen. Terwijl het in de jaren zestig een relatief afgebakend gebied was, zoals de mediterrane regio, is dat vanaf de jaren negentig gevoelig uitgebreid. Zo telt Antwerpen inmiddels 177 nationaliteiten.

En ook binnen de groep van migranten uit één bepaald land zijn er enorme verschillen, al naargelang hun statuut. Bijvoorbeeld afhankelijk van de duur van aanwezigheid. Je hebt de grote groep die we kennen, de Marokkanen en Turken die gevestigde gemeenschappen vormen, maar er zijn ook de nieuwkomers, mensen in transit, seizoenwerkers, enzovoort.

Een tweede variabele waarmee we rekening moeten houden is etniciteit. We hebben inmiddels wel met vallen en opstaan geleerd dat pakweg de Marokkaanse gemeenschap niet zo homogeen is, en dat Berbers er ook een aanzienlijk deel van uitmaken. Of dat het niet zo botert tussen Koerden en Turken, nochtans beide afkomstig uit Turkije. Of nog, dat de godsdienstbeleving van de Turkse Alevieten aanzienlijk verschilt van die van de meerderheid van de Turken, die soennitisch is. Dezelfde heterogeniteit gaat op voor al die landen waarvan migranten in ons midden zijn.

Taal is een ander element dat de diversiteit complexer maakt. Zo worden in Antwerpen vierhonderd talen gesproken. In Groot-Brittannië heb je een *language shop*, of een telefonische lijn waar beleid en allerlei diensten om tolken kunnen vragen. Ook in onze steden wordt de tussenkomst van tolken onontbeerlijk om een minimale dienstverlening te garanderen.

Grote verschillen zien we ook in de religieuze tradities. Neem nu de moslims. Tot nog toe dachten we te homogeniserend en associeerden we moslims slechts met de landen van herkomst. Zo hadden of hebben we voor moslims geen indicatie voor religiositeit. Wij noemen tot nog toe – ook sociologen, dus niet enkel beleidsmensen – iedereen die afkomstig is van een land met een

moslimmeerderheid moslim. Dat volstaat al lang niet meer. We moeten ook rekening houden met de seculariseringsgraad binnen de moslimgemeenschappen. We moeten rekening houden met strekkingen en stromingen, zowel theologische als politieke of religieus-culturele. En er zijn niet-gelovigen. Er zijn religieuze minderheden binnen die *muslim-majority*-landen. Zoals bijvoorbeeld de christenen in Turkije, die hier in Mechelen een kleine maar duidelijke gemeenschap vormen.

Wij krijgen met andere woorden in onze steden in Europa een diversiteit binnen de moslimgemeenschappen die er nooit eerder in de geschiedenis van 1400 jaar islam geweest is. Laten we terug het voorbeeld nemen dat we heel goed kennen. Een Turkse moslim heeft bij wijze van spreken nog nooit contact gehad met een Marokkaanse moslim – behalve in Antwerpen, Gent of Brussel.

Al deze variabelen beïnvloeden uiteraard de identiteit, interactiepatronen en sociale netwerken, maar ook toegang tot arbeidsmarkt, huisvesting, sociale voorzieningen, enzovoort.

Daarnaast moeten we ook oog hebben voor andere factoren die vandaag steeds belangrijker worden, zoals migratiekanalen en het wettelijke statuut. Als we de migratiestromen van de laatste jaren bekijken, hebben we de groep van de jaren zestig en de naweeën in de jaren zeventig van de arbeidsmigratie, en vanaf de jaren negentig een *boom* van mensen die via allerlei vluchtelingenstatuten of diverse wegen het land in komen. Die statuten bepalen in laatste instantie waar je woont en werkt, hoe je je definieert of gelooft. Om het cru te zeggen: als je geen papieren hebt, heb je niet zo veel te willen. Want die bepalen in laatste instantie hoe mensen zich organiseren, waar in de wijken ze leven, hoe lang ze in België verblijven en kunnen verblijven, in welke mate ze beroep kunnen doen op publieke voorzieningen, enzovoort. Of: als

je maar een tijdelijk statuut hebt, zijn de voorzieningen ook beperkt, want heel veel is voorzien op gevestigde gemeenschappen. Enkele van deze statuten zijn: arbeiders, studenten, partners, kinderen en familieleden in het kader van gezinshereniging, asielzoekers en vluchtelingen, illegalen en mensen zonder papieren, nieuwe Belgen. Je hebt met andere woorden voor een specifiek land van herkomst een heel spectrum aan statuten, wat het moeilijk maakt om coherent beleid naar die groep als groep uit te stippelen.

Gender is ook een element dat nog te veel over het hoofd wordt gezien. We zien dat er in de klassieke migratiegolven van de jaren zestig en later in verhouding veel vrouwen zaten, door de familiemigratie en -hereniging, terwijl de recentere migratie vanaf de jaren negentig meer mannen bevat (door asiel, arbeidsmigratie...). Toch verschilt dit ook afhankelijk van land tot land. Zo is de migratie vanuit de Filipijnen vooral vrouwelijk, terwijl uit Irak meer mannen migreren.

Als de diversiteit bij migranten en minderheden zo groot is, stelt zich de vraag of cultuur nog een relevant concept is om mee om te gaan.

Ook leeftijd heeft een invloed op de noden en dus op het beleid. Gemiddeld zien we een hogere leeftijd bij migranten en minder -16 jarigen (cfr. infra, familiehereniging). We zien ook een verschillende leeftijdsstructuur in verschillende nationale groepen. Dat heeft vervolgens consequenties voor nataliteit, mortaliteit, enzovoort.

Als de diversiteit bij migranten en minderheden zo groot is, stelt zich uiteraard de vraag of cultuur nog een relevant concept is om mee

om te gaan. Ja, als we niet vertrekken van homogene blokken met vaststaande normen en waarden, maar integendeel dynamische culturen, én tevens rekening houden met de interne diversiteit.

Identiteit in tijden van globalisering en superdiversiteit

Identiteit heeft te maken met linken, relaties, behoren, loyaliteiten en identificaties. En ook identiteit is onderhevig aan de huidige tijden van globalisering, transnationalisme en superdiversiteit.

Door de globalisering en transnationalisme hebben migranten meerdere loyaliteiten en 'identiteiten'. Dat betekent dat ze linken onderhouden met het land van herkomst en het land waar ze verblijven, of met diasporage-meenschappen elders in Europa of de wereld. Dit lijkt heel logisch, maar we weten allemaal dat het nog steeds niet vanzelfsprekend is. Een van de eerste vragen die een migrant te

horen krijgt is of hij zich Belg of Turk/Marokkaan voelt. Alleen al het feit dat die vraag gesteld wordt, wijst erop dat meerdere loyaliteiten en dus ook meervoudige identiteiten helemaal niet zo vanzelfsprekend zijn, en dat loyaliteit voor het ene haast uitsluit dat er loyaliteit zou zijn voor het andere. Herinner je trouwens het debat een aantal jaar geleden in Nederland toen twee politici, Nebahat Albayrak en Ahmed Aboutaleb, de nationaliteit van hun land van herkomst, respectievelijk Turkije en Marokko, wensten te behouden. Het ontketende een nationale rel, omdat dat zou wijzen op een tekort aan loyaliteit ten aanzien van Nederland.

Nochtans hebben migranten altijd al linken onderhouden met het land van herkomst. Als we naar het begin van de 20ste eeuw kijken, met de Italianen, Ieren en Polen die migreerden naar de Verenigde Staten, bleven ook zij contacten onderhouden. Alleen was de tijd een heel andere, en reisde je niet even

terug naar Sicilië of Polen. Ze moesten zich behelpen met brieven, en met contacten met andere leden in de diaspora.

Hoe uit dat transnationaal engagement zich dan vandaag? Via geldverkeer, telefoongesprekken, de huwelijken met een partner uit het land van herkomst. Door de superdiversiteit is er een stijging van het transnationaal engagement. Dus mensen onderhouden nog meer contacten met de landen van herkomst of leden uit de gemeenschap elders in de wereld. Natuurlijk is dat vergemakkelijkt door de technologie en communicatiemiddelen en het steeds goedkoper worden van reizen. Dat heeft uiteraard een invloed op hoe die gemeenschappen zich hier organiseren, op sociale, politieke en economische structuren, praktijken en netwerken van migrantengemeenschappen, en dus ook op hun integratie en participatie. Met andere woorden heeft de assimilatietheorie die ervan uitging dat migranten na x aantal generaties zouden opgaan, of zich assimileren in het nieuwe land, met de superdiversiteit in tijden van globalisering voor eens en altijd afgedaan.

Maar ook vandaag gaan we er onuitgesproken, maar steeds meer ook expliciet, van uit dat linken met landen van herkomst een negatief effect hebben op integratie en participatie in het land van verblijf. Dat blijkt minder vanzelfsprekend en eenduidig te zijn als je zou denken. Het onderhouden van veel transnationale linken blijkt immers niet noodzakelijk synoniem te zijn met een gebrek aan integratie³. Andersom betekent een gebrekkige integratie niet automatisch dat men meer contacten heeft met het land van herkomst. Het is niet of/of maar en/en. Zo blijkt dat factoren die integratie of incorporatie bevorderen, zoals contact met het gastland, hogere socio-economische status en hogere opleidingsgraad, tegelijkertijd ook net de transnationale participatie verhogen. Om een voorbeeld te geven: iemand die hier

actief bezig is met politiek, blijkt doorgaans ook geïnteresseerd te zijn in de politiek in het land van herkomst of elders in de wereld. Andersom kunnen transnationale linken zoals geldverkeer ook wijzen op beperkte integratie (geen eigendom, geen burgerschap, geen taalkennis).

Transnationale activiteiten komen dus zowel voor bij migranten met een goede socio-economische positie als bij gemarginaliseerde migranten. Of nog, groepen die structureel het minst geïntegreerd zijn, zoals Marokkanen en Antillianen in Nederland, identificeren zich sterk met het land van herkomst, maar gaan nauwelijks transnationale activiteiten aan. Ze kopen geen huis in Marokko, gaan er niet elk jaar naar terug. Met andere woorden: transnationale *identificatie* gaat niet noodzakelijk gepaard met transnationale *activiteit*⁴.

Erkenning van identiteit en verschil blijft belangrijk en wordt als noodzakelijk ervaren door individuen en groepen in de democratische samenleving.

Uitdagingen van de superdiverse samenleving

Dit gezegd zijnde stelt zich de vraag of de concepten cultuur en identiteit, gezien de grote veranderingen, niet achterhaald zijn. Mijn standpunt is dat we deze concepten zeker niet overboord moeten gooien. Erkenning van identiteit en verschil blijft belangrijk en wordt als noodzakelijk ervaren door individuen en groepen in de democratische

Fundamenteel is het onderscheid tussen identiteit als nationaal project en identiteitspolitiek van minderheden.

samenleving. Niettemin plaats ik ook enkele kanttekeningen bij het gebruik ervan, zoals het onderscheid tussen het identiteitsstreven van minderheden versus dat van de meerderheid enerzijds, en anderzijds het dilemma waarvoor we staan tussen herverdeling en erkenning.

Identiteitspolitiek als nationaal project versus emancipatiestreven van minderheden

Vandaag worden minderheden te veel gereduceerd tot slechts één aspect van hun identiteit. Moslim-zijn, Turk-zijn, migrant-zijn of recenter, allochtoon-zijn. Identiteit is niet statisch, afgerond, voor eens en voor altijd, maar integendeel dynamisch en steeds in beweging. Het is een antwoord op onze omstandigheden, de tijdsgeest, de context waarin we leven.

Tegelijkertijd is identiteit niet iets dat slechts minderheden aanbelangt. Net nu de wereld een dorp is geworden, de fameuze *'global village'*, lijkt iedereen terug te plooiën en op zoek te gaan naar vastomlijnde identiteiten, hetzij nationaal, regionaal of zelfs lokaal (cfr. *glocal*). De 21ste-eeuwse globale wereld plaatst ons voor grote uitdagingen. Bestaat een nationale identiteit? Wat betekent het om Vlaming, Belg te zijn?

Fundamenteel is het onderscheid tussen identiteit als nationaal project en identiteitspolitiek van minderheden⁵. Het debat over

de nationale identiteit duikt overal op. Nederland is een aantal jaren geleden gestart, Frankrijk volgde kort erna. En als het regent in Parijs, druppelt het in Brussel: ook in Vlaanderen werd het startschot gegeven door Guy Verhofstadt in een opinieartikel in De Standaard naar aanleiding van het Franse identiteitsdebat, ergens in het voorjaar van 2009. Een post-nationale staat verdedigt deze liberale voorman. Heel anders dan Bart De Wever, die hem enkele dagen later van repliek diende in dezelfde krant. De teneur van zijn discours was dat 'zeggen wie je bent gezond en niet vrijblijvend' is. Toch is dit debat niet zo nieuw als de opinieartikels doen uitschijnen. Identiteit staat al een tijdje op de politieke agenda. Het electorale succes van N-VA tijdens de laatste verkiezingen en de groei van andere rechtse partijen die een populistisch en anti-migrantenstandpunt naar voor brengen in de rest van Europa, moeten in hetzelfde kader gezien worden.

Tegelijkertijd ontwikkelt zich ook een kritiek op al die nationale identiteitsdebatten. In wetenschappelijke kringen, maar ook in linkse en progressieve kringen, wordt identiteit als politiek concept overboord gegooid. Steeds meer stelt men dat huidige post-nationale identiteiten niet meer kunnen opgehangen worden aan één natie die overeenkomt met één volk. Dat er verschillende volkeren, groepen, gemeenschappen, regio's, zijn. En dat enkel een open burgerschapsinvulling soelaas kan bieden.

Maar betekent dit dan dat we heel het denken over identiteit overboord moeten gooien? Wat te doen met het identiteitsstreven van minderheden zelf? Die minderheden in

Wat te doen met het identiteitsstreven van minderheden zelf?

naam van wie we toch met z'n allen ijveren voor een open Vlaanderen. Wat als zij met vlag en wimpel naar hun roots of identiteit verwijzen en er trots op zijn? Wel, ook dan blijkt dat de afkeuring gelijk loopt: geen nationale identiteitspolitiek, en dus ook geen identiteitspolitiek voor minderheden, klinkt het antwoord eensluidend. Identitaire mobilisatie van minderheden wordt gelijkgesteld met die van de meerderheid. Daardoor bekijkt men het als een exclusieve mobilisatie van bepaalde groepen voor eigen specifieke rechten, als een terugplooiën, of als communautarisme. Net daarom is die gelijkstelling problematisch en mogen we het identiteit-kind niet met het badwater van het nationalisme overboord gooien. De gelijkstelling tussen identitaire beweging en nationalisme gaat bovendien voorbij aan het verschil in machtspositie tussen deze twee vormen van mobilisatie, en aan de verschillende doelstellingen van beide groepen ten aanzien van het dominante burgerschapsdiscours. Integendeel, we moeten identiteit en

identiteitspolitiek in termen van een minderheid-meerderheidsrelatie bekijken.

Immers: terwijl het nationalisme, begrepen als identiteit als staatsproject, verwijst naar een culturele en etnische invulling van geografische en politieke grenzen en het dominant burgerschap er vereenzelvigd wordt met een bepaalde culturele groep, een specifieke taal of bepaalde geschiedenis, moet identiteitspolitiek van minderheden gelezen worden als een fundamentele kritiek op de dominante nationale norm, als kritiek op het alledaags racisme. Het is een poging om 'verschil' in te

Identiteitspolitiek van minderheden is een poging om 'verschil' in te schrijven in de publieke en politieke ruimte.

schrijven in de publieke en politieke ruimte. Of, nog anders gezegd, identiteitseisen van minderheden zijn een uitnodiging tot een diversificatie van de nationale gemeenschap, als een divers geheel, met insluiting van haar minderheidsgroepen. Het is geen 'beweging voor de eigen groep' maar kritiek op de impliciete en expliciete etno-nationale norm die onze maatschappelijke structuren veronderstellen. Deze identitaire mobilisaties maken 'witte' privileges manifest en tonen aan hoe onze maatschappelijke structuren en publieke ruimte wel degelijk bepaalde economische en culturele groepen bevoordelen en sociale achterstelling creëren. Zij claimen het verschil als noodzakelijke voorwaarde om tot meer gemeenschappelijkheid te komen.

Net daarom moeten we principieel en fundamenteel vertrekken van meervoudige identiteiten, zowel voor de minderheden als voor de meerderheidsamenleving. Te veel wordt er vandaag nog van uitgegaan dat het om één heldere, vastomlijnde en statische

identiteit gaat, en al het andere een bewijs is van te weinig loyaliteit ten opzichte van het nationaal project. Net dat, het impliciete gelijkstellen van identiteitsdenken met een homogene en enkelvoudige identiteit, maakt dat we niet kunnen verder spreken en bij elke identificatie van minderheden met hun roots, godsdienst, taal of wat dan ook, dat zien als een gebrek aan loyaliteit. Het zullen de multi-pele identificaties en de meervoudige lidmaatschappen zijn die tot een gedeeld burgerschap zullen leiden. Je én Turk voelen én in de voetbalploeg zitten én werken bij Ford én jong zijn en man of vrouw zijn, enzovoort.

Herverdeling of erkenning van verschil?

Als cultuur en identiteit zo'n complexe en veranderlijke begrippen zijn, moet het samenleven dan in laatste instantie begrepen worden in termen van verschil? Is identiteitspolitiek een gerechtvaardigde strijd? Riskeren we geen culturalisering van maatschappelijke problemen? Moet onze focus

Moet onze focus zich niet richten op de socio-economische dimensie en verschillen die in laatste instantie de positie van individuen en groepen bepalen?

zich niet richten op de socio-economische dimensie en verschillen die in laatste instantie de positie van individuen en groepen bepalen? Wat moet ons streven zijn, gelijkheid of verschil? Een streven naar gelijkheid dat focust op het socio-economische, of een culturele die streeft naar een erkenning van het verschil?

Misschien moeten we niet zo ver gaan als de Sloveense filosoof Slavoy Žižek, die suggereerde dat het multiculturalisme, en dus de aandacht voor het culturele, de speeltuin is die het neoliberaal kapitalisme ons laat, om zijn punt te maken dat de werkelijke beslissingen elders genomen worden en de essentie van de problemen niet in het culturele ligt, maar in de economische machtsverhoudingen⁶. Andere auteurs die onderzoek verrichten naar het spanningsveld tussen aandacht voor het culturele dan wel het socio-economische, pleiten doorgaans voor een en-en-benadering waarbij zowel moet worden ingezet op een politiek van herverdeling als op een politiek van erkenning van het verschil⁷.

Doorgaans wordt verwezen naar de politieke filosoof Nancy Fraser, die zich als een van de eersten boog over deze tegenstelling tussen herverdeling en erkenning, en een theorie ontwikkelde om tot een begin van verzoening tussen beide te komen⁸. Fraser verwerpt een te enge herverdelingspolitiek die enkel gericht is op het verhelpen van vormen van

onrecht die een gevolg zijn van economische structuren. Maar zij is eveneens gekant tegen een te enge erkenningspolitiek die gericht is op de symbolische en culturele vormen van onrecht. Zij pleit voor transformatie in de socio-economische sfeer, waarbij de productieverhoudingen fundamenteel veranderd worden in combinatie met wat ze 'deconstructie' noemt, in de culturele sfeer. Met name een fundamentele transformatie via het herdefiniëren van de relaties van erkenning in de maatschappij, en via het destabiliseren van groepsdifferentiaties.

Verschillende auteurs erkennen de nood aan de erkenning van het verschil maar waarschuwen ook voor een te eenzijdige of uitsluitende aandacht voor het identitaire. Zo wijst ook Fraser in later werk op twee potentiële gevaren in verband met het identiteitsdenken. Ten eerste wat ze het probleem van verdringing noemt, dat wil zeggen een probleem waar "vragen van erkenning minder dienen om de herverdelingsstrijd aan te vullen en te verrijken maar wel om deze strijd te marginaliseren, verduisteren en verdringen"⁹. Ten tweede haalt ze het probleem van reïficatie aan, dat verwijst naar erkenningspolitiek die "vaak niet dienen om respectvolle vormen van interactie te bevorderen in toenemende multiculturele contexten, maar die groepsidentiteiten vereenvoudigen en simplificeren.

Doel is en blijft om erkenning op zo'n manier te conceptualiseren dat het de strijd voor herverdeling verrijkt en tegelijkertijd plaats maakt voor identiteit en verschil.

Deze claims neigen veeleer naar separatisme, intolerantie en chauvinisme, patriarchisme en autoritarisme”. Toch blijft Fraser een pleitbezorger van identiteitspolitiek. Haar doel is en blijft om erkenning op zo’n manier te conceptualiseren dat het de strijd voor herverdeling verrijkt en tegelijkertijd plaats maakt voor identiteit en verschil.

Ook Fadil en Kanmaz, die in hun meervoudige kritiek op identiteitspolitiek in Vlaanderen pleiten voor ruimte voor identitaire politiek van minderheden, wijzen tegelijkertijd op het gevaar van recuperatie van deze strijd door dominante betogen binnen de minderheidsgroepen zelf⁰. De strijd om het verschil moet daarom fundamenteel gaan om het verwerpen van de veronderstelde homogeniteit van levenstrajecten, ervaringen en identitaire belevingen binnen de minderheidsgroepen. Het gaat niet enkel om de erkenning van een ‘diversiteit’, maar vooral om de verwerping van een *keurslijf* waarin minderheden (etnisch, seksueel, religieus) worden gedwongen, en om de verschillende vormen van disciplinerende waaraan ze worden onderworpen.

De toetssteen voor een beleid dat beide elementen – herverdeling en erkenning – combineert, moet deze zijn van steeds verdergaande democratisering van onze samenleving.

Hoe samenleven? Welke nieuwe bindingen? Welke nieuwe wij?

Hoe we in etnisch diverse samenlevingen nieuwe verbondenheden moeten vinden, is de centrale vraag waarvoor we vandaag staan. De Canadese socioloog Banting verwoordt het als volgt: “Een van de meest dwingende uitdagingen voor de westerse democratieën is hoe de gemeenschappelijke banden te onderhouden en versterken in etnisch diverse samenlevingen. Hoe kunnen we de groeiende multiculturele diversiteit en het gevoel van een gemeenschappelijke identiteit die de normen van de wederzijdse ondersteuning

schraagt en de capaciteit om collectieve projecten van maatschappelijke solidariteit na te streven met elkaar verzoenen?”¹¹

Een heel spectrum van nieuwe bindingen wordt als alternatief voorgesteld. Civiele integratie, politiek burgerschap, civiele vriendschappen, stedelijkheid als nieuw bindingsmiddel, enzovoort. We gaan op enkele hiervan dieper in:

Er is niets intrinsiek goed of slecht aan diversiteit.

Pragmatisch burgerschap en afstand

Spreeken over superdiversiteit is geen pleidooi voor een bepaalde ideale samenleving, waar zoals in het multicultureel discours het samenleven in diversiteit te veel normatief als een meerwaarde, een verrijking, een harmonie werd voorgesteld. Dat brengt ons bij het debat over het normatieve van multiculturalisme en superdiversiteit.

“Er is niets intrinsiek goed of slecht aan diversiteit; het is een eenvoudige empirische vaststelling omtrent de structuren van onze hedendaagse samenleving”, schrijft Jan Blommaert¹². Dat betekent ook dat we er niet noodzakelijk een normatieve invulling aan moeten geven, zoals bijvoorbeeld met het multiculturalisme dat als ‘verrijkend’ werd gezien. Het is louter de beschrijving van de complexiteit van onze huidige samenleving. Normatief is de manier waarop gepleit kan worden om ermee om te gaan. Zoals aanvaarden of weggommen van verschillen, ruimte geven voor verschil, integreren in de dominante structuren en als realiteit aanvaarden om beleid rond te voeren. Integendeel, superdiversiteit vereist afstand en een pragmatische houding. Verschillen hoeven niet normatief als verrijkend ervaren te worden. Zo suggereert althans de grond-

***Normatief is de manier
waarop gepleit kan
worden om ermee om
te gaan.***

legger van het concept, Steve Vertovec. Gezien het grote aantal culturen is het bijna niet meer mogelijk om de ander te kennen, en net daarom pleit hij ervoor om cultuur weliswaar te erkennen en te respecteren, maar eerder over te gaan naar een *pragmatisch burgerschap*. De ander kan je ook onverschillig laten. Je hoeft geen verregaande contacten, laat staan vriendschappen te hebben, betoogt hij nog. Het concrete dagdagelijkse van het delen van de stedelijke publieke ruimte kan volstaan¹³.

Ook hier in België zien we het discours opduiken dat wijst op de bescheiden of beter gezegd specifieke rol van de overheid, die

weliswaar een helpende hand moet bieden om dialoog mogelijk te maken, maar dat er zeker geen sprake mag zijn van ontmoetingsdwang, zoals de voorman van Groen!, Wouter Van Besien, stelt¹⁴. Sommigen, zoals de Nederlandse socioloog Dick Pels, gaan verder en pleiten voor ‘onverschilligheid, beleefde afzijdigheid en desinteresse’¹⁵. Ook Jan Blommaert en Tom Naegels – toeval of niet, beiden uit de wijk Oud-Berchem in Antwerpen – pleiten voor het niet activeren van de culturele verschillen¹⁶.

“Wanneer we streven naar een harmonieus samenleven, is het onnodig om de ‘gezellige smeltkroes’ als doel op zich te stellen. De solidariteit en het verantwoordelijkheidsgevoel hangen niet in de eerste plaats samen met het aantal contacten dat je hebt met andere mensen, maar wel met het gevoel gewaardeerd te worden en evenveel kansen te krijgen in het onderwijs, op de arbeidsmarkt, de woonmarkt, zonder dat je datgene wat je zelf cultureel belangrijk vindt moet verloochenen of dat je je moedertaal moet afzweren.”¹⁷

Wat met 'minder betekenisvolle' contacten in het dagelijks leven?

van terreinen van en criteria voor integratie en dus participatie. We moeten niet enkel kijken naar domeinen als werkgelegenheid, opleidingsgraad of politieke participatie, zo stelt hij, maar ook naar wat hij *civiele integratie* noemt.

De achtergrond van zijn denken is de vaststelling dat beleidsaandacht, op terreinen zoals samenlevingsopbouw, interreligieuze of interculturele dialoog en allerlei ontmoetingen en uitwisselingen, momenteel te veel vertrekt van het idee van verankerde/diepgaande relaties tussen groepen. Hij stelt zich dan de vraag: wat met 'minder betekenisvolle' contacten in het dagelijks leven? Hij pleit voor meer focus op de 'micropolitiek van dagelijkse contacten' op het werk, op school en aan de schoolpoort, in het wooncomplex, op straat, op het openbaar vervoer, enzovoort. Deze '*politics of space*' geeft volgens hem wel aanleiding tot cross-over multi-etnische banden tussen autochtonen, gevestigde migranten en nieuwkomers. Immers: deze relaties zijn niet enkel gebaseerd op etniciteit, religie of migrant-zijn, maar worden in laatste instantie ook bepaald door de organisatie van institutionele ruimtes, zoals scholen, de werkvloer, het appartementencomplex, enzovoort.

Politics of space' geeft aanleiding tot cross-over multi-etnische banden tussen autochtonen, gevestigde migranten en nieuwkomers.

Blommaert, die de contacten op buurtniveau in Oud-Berchem onderzocht, schetst een voorbeeld van deze 'afstandelijke' houding. "Mensen koesteren mogelijk privéovertuigingen die een ander afschuwelijk zou vinden als hij ze zou kennen, maar dat is net het punt: als ik met mijn buurvrouw praat, dan vraag ik hoe ze aan dat verband om haar hand gekomen is, en luister ik naar een half-grappig, half-treurig verhaal over vet uit de oven dat haar armband in haar vel heeft gebrand, waardoor nu de naam van haar kleinzoon in haar pols getatoeëerd staat. Ik vraag haar niet naar haar mening over homoseksualiteit, want dat zou mogelijk tot conflict leiden, en daar hebben we allebei geen belang bij."¹⁸

Tom Naegels op zijn beurt heeft het over de verwarring van goed nabuurschap met vriendschap dat het vroegere inburgeringsdenken domineerde. Hij vindt juist dat vriendschap helemaal geen sterke basis biedt voor sociale cohesie. "Pas als we elkaars diepste waarden kennen, én delen, zou er een gemeenschap kunnen ontstaan. Maar hoe beter je iemand leert kennen, hoe groter de kans dat je een hekel aan hem krijgt. Dat is zo in de Vlaamse verkaveling, en dat is hier ook zo. Een gemeenschap hangt aaneen van afstand – de juiste mate van afstand."¹⁹

Civiele integratie

Vertovec, de grondlegger van het concept superdiversiteit, pleit voor de uitbreiding

Vertovec vertrekt hiervoor vanuit bevindingen uit de sociale psychologie over in- en uitgroepen en de contacthypothese die stelt dat, weliswaar onder gunstige omstandigheden, diverse vormen van sociale contacten tussen leden van verschillende groepen kunnen leiden tot een vermindering van vooroordelen en vijandigheden en een positieve houding kunnen stimuleren. Een belangrijke voorwaarde voor een positievere houding is echter de erkenning van verschillen. Verschillen niet negeren, dus, maar erkennen en een plek geven.

Dat kan slechts door enerzijds te erkennen dat mensen lid zijn van verschillende gemeenschappen of groepen, en anderzijds via participatie. Door te erkennen dat mensen lid zijn van verschillende groepen/gemeenschappen, zowel afzonderlijke groepen maar ook overlappende of cross-over groepen (oudervereniging, sportteam..), krijgt men gedeelde of overlappende lidmaatschappen en dus ook identiteiten. En net die zijn moeilijk te categoriseren als de 'ander' of in wij-zij-termen. Dit geldt trouwens niet enkel voor de minderheid-meerderheidscontacten, dus ten opzichte van de ontvangende samenleving, maar ook tussen migranten onderling, voegt Vertovec er nog aan toe. Vervolgens benadrukt hij het belang van participatie en samenwerking voor gemeenschappelijke doelen. Niet zozeer het samenkomen voor abstracte doelen, zoals interculturele ontmoetingen en elkaar leren kennen, maar gedeelde activiteiten verminderen de spanning en competitie en creëren linken en vertrouwen tussen groepen, aldus Vertovec nog.

Op basis van die bevindingen ontwikkelt hij het concept van *civiele integratie*. Dat betekent het ontwikkelen van basisregels in het met elkaar omgaan en het omgaan met diversiteit. Om tot civiele integratie te komen, moeten we een kosmopolitische houding of attitude van stedelijkheid ontwikkelen. De

basispremissen van deze attitude bestaan ten eerste uit het belang van eensgezindheid over een aantal zaken zoals 1) de bereidheid tot (fysieke) afstand, 2) burgerlijke onverschilligheid (aanwezig zijn en tegelijkertijd de ander negeren), 3) (beperkte) bereidheid tot hulp (weg, tijd vragen) en 4) burgerlijkheid/civieliteit tegenover diversiteit. Dat betekent dat ongeacht de zichtbare verschillen tussen mensen en groepen waarmee hij geconfronteerd wordt, de cosmopoliet 'decent' handelt op deze diversiteit. Deze houding is niet 'vriendelijk' maar 'onverschillig'. Dus niet zozeer een normatieve appreciatie van diversiteit, maar een pragmatische houding ten opzichte van het 'omgaan met diversiteit'. Of nog, ten opzichte van de superdiverse stedelijke realiteit.

Een tweede basispremissie van deze attitude is dat *civisme* en pluralisme hand in hand gaan. Immers: heterogeniteit/verschil/conflict tussen groepen maakt de kans op morele eensgezindheid klein. Daarom vereist culturele diversiteit gemeenschappelijke normen over welke attitude/houding je moet aannemen. Er is met andere woorden nood aan eensgezindheid over de manieren voor of de *wijze* van contact, veel meer dan over de *doelstellingen* van contact. Een derde basispremissie, ten slotte, is dat een civiele houding ten opzichte van diversiteit er niet vanzelf komt. Het vraagt bereidheid, dagdagelijkse inzet en een expliciete keuze van het beleid.

Ook andere auteurs benadrukken het belang van een attitudewijziging. Zo wijst Dirk Geldof – die recent publiceerde over superdiversiteit, met focus op de stad Antwerpen – op de **actief pluralistische attitude** als manier om om te gaan met de complexiteit en de verschillende spanningsvelden, in sociaal werk, hulpverlening, onderwijs en beleid. "We moeten voorbijgaan aan de diversiteit en niet zozeer experts worden van de migranten en de culturen die ze dragen", betoogt hij. "Wat we nodig hebben is een attitudewijzi-

ging bij professionals die deze superdiverse complexiteit als kader hanteren, en vertrekken van een dynamische cultuurinvulling.”²⁰ Vanuit meer specifieke hoek pleiten ook Birsen Taspinar en Elke Vandepierre voor een actief pluralistische houding om om te gaan met de toenemende diversiteit in de hulpverlening²¹.

Hoe zorgen we ervoor dat we ons allemaal samen verantwoordelijk voelen voor het geheel?

Politiek en sociaal burgerschap

Terwijl Vertovec het over de dagelijkse omgang in de superdiverse steden heeft, en Taspinar & Vandepierre over hulpverlening en gezondheidszorg, stelt zich de vraag naar hoe politiek en beleid moeten omgaan met de superdiverse samenleving. Gezien culturele homogeniteit niet bestaat in een superdiverse samenleving wordt culturele homogeniteit afgewezen, en men pleit voor een open samenleving met culturele vrijheid voor individuen en groepen. Dit stelt wel de vraag naar het cement van de samenleving. Oftewel: hoe houden we de samenleving bij elkaar? Of, anders gezegd: hoe zorgen we ervoor dat we ons allemaal samen verantwoordelijk voelen voor het geheel? Of nog, hoe komen we tot een gedeeld burgerschap? Ook vanuit politieke middens komen antwoorden, zoals van Groen!-voorzitter Wouter van Besien, die pleit voor een *politiek en sociaal burgerschap*²².

Het idee van culturele homogeniteit wordt overboord gegooid omdat dat in een diverse samenleving enkel maar verdelend werkt, en men gaat op zoek naar een paradigma dat mensen verbindt in plaats van mensen uit elkaar speelt. Sommigen pleiten dan voor een sociaal en cultureel burgerschap zonder cul-

tureel sausje. Immers: in een context van verder uit elkaar drijvende morele inzichten en overtuigingen, van steeds meer verschillende culturen en van opstapelende loyaliteiten, biedt enkel het politiek en sociaal burgerschap dit. Maar hij voegt er wel de voorwaarde van culturele vrijheid aan toe. Daarmee bedoelt hij het recht van de ander op zijn cultuur en gemeenschap, zonder weliswaar elke culturele praktijk te moeten aanvaarden. Uiteraard blijft hierbij de vraag hoe dit, deze pragmatische houding, in de praktijk gerealiseerd kan worden. Hoe kan het slagen van een superdiverse samenleving bewerkstelligd worden? En welke taak is hierbij weggelegd voor de overheid?

Civiele vriendschappen

Een variant op het civiele burgerschap is de *civiele vriendschap*. Zo wijst de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum erop dat *civic friendship* een belangrijk breekijzer is om etnische scheidingslijnen te slechten, omdat interetnische vriendschappen mensen leren de wereld te bekijken vanuit een nieuw standpunt²³. Het draait hierbij om *elective affinities*, oftewel zelfgekozen vriendschappen. De vriendschap maakt het mogelijk de ander te zien, zonder zijn of haar ‘anders zijn’ als een bedreiging te ervaren, volgens Nussbaum nog.

Ook de Nederlandse onderzoeker Maurice Crul, die recent publiceerde over superdiversiteit in verschillende Europese steden, wijst op het belang van houdingen en gevoelens van allochtone en autochtone jongeren ten opzichte van de ander. Meer concreet onderzochten ze ‘warme of koude gevoelens ten opzichte van Turken’ bij jongeren met een gemengde vriendenkring (gemengd met Turken en gemengd zonder Turken) en jongeren zonder een gemengde vriendenkring. Daaruit bleek dat jongeren met een gemengde vriendenkring warmer stonden tegenover andere groepen, zelfs als ze geen intieme band hadden met de groepen in kwestie²⁴.

Het komt daarom het beleid toe om deze werkelijkheid te zien en te aanvaarden in plaats van ze nog te veel voor te stellen als een probleem dat moet en kan opgelost worden.

Bij wijze van besluit

Superdiversiteit is de werkelijkheid van onze samenleving vandaag in Vlaanderen. Het komt daarom het beleid toe om deze werkelijkheid te zien en te aanvaarden in plaats van ze nog te veel voor te stellen als een probleem dat moet en kan opgelost worden. Tegelijkertijd moet tegen de stroom in van een culpabiliserend betoog over de achterstandspositie en het ongeluk van sommige individuen en groepen in een sociaal beleid verdedigd en gevoerd worden dat een volgehouden inspanning levert om achterstand weg te werken en achterstellingsmechanismen structureel aan te pakken. En dit alles met erkenning van diversiteit en verschil.

foto: © Lieve Snellings

MERYEM KANMAZ / OVER DE AUTEUR

Meryem Kanmaz is doctor in de politieke en sociale wetenschappen en verrichtte uitgebreid onderzoek naar de dynamiek binnen Marokkaanse en Turkse moslimgemeenschappen in België en Europa. Ze geldt als een van de weinige experts in het uitdagende onderzoek- en beleidsdomein van de toekomst van islam in onze contreien, en publiceerde hierover reeds in tal van binnen- en buitenlandse tijdschriften.

Referenties

- 1 Maurice Crul, Jens Schneider & Frans Lelie, *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op Integratie*, VU University Press, Amsterdam, 2013.
 - 2 Steve Vertovec, *New Complexities of Cohesion in Britain. Super-diversity, Transnationalism and Civil-Integration*, Commission on Integration & Cohesion, 2007. Zie ook: Steven Vertovec, "Super-diversity and its implications", *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 2007, pp. 1024-1054.
 - 3 Vertovec, idem.
 - 4 Vertovec, idem.
 - 5 Nadia Fadil & Meryem Kanmaz, "Identiteitspolitiek in Vlaanderen. Een meervoudige kritiek", in K. Arnaut, B. Ceuppens, N. Fadil, S. Bracke, S. De Mul & M. Kanmaz, *Een Leeuw in een Kooi. De grenzen van het multiculturele Vlaanderen*, Meulenhof, Manteau, 2009.
 - 6 Slavoj Žižek, *Pleidooi voor intolerantie*, Uitgeverij Boom, 1998.
 - 7 Zie ondermeer Charles Taylor, "The politics of recognition", in A. Guttman (ed.), *Multiculturalism. Examining the politics of recognition*, Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 25-74. en Nancy Fraser, & Axel Honneth, *Redistribution or Recognition: A Political-Philosophical Exchange*, London, Verso, 2003.
 - 8 Nancy Fraser, "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Condition", *New Left Review*, (212), pp. 68-93.
 - 9 Nancy Fraser, "Rethinking Recognition", *New Left Review*, 3, may-june 2000, pp. 107-120, geciteerd in Sami Zemni, *Sociaal werk in tijden van superdiversiteit: een test voor de democratie?* Colloquim Sociaal Werk en Democratie, UGent/HoGent/Howest/Artevelde Hogeschool, Universiteit Gent – 24-25/10/2013, p. 9. Geraadpleegd op: http://www.demos.be/uploads/tx_bworxebib/Sociaal_werk_in_tijden_van_superdiversiteit.pdf.
 - 10 Nadia Fadil & Meryem Kanmaz, idem.
 - 11 Banting, K., G., geciteerd in S. Zemni, 2013, p. 6.
 - 12 Jan Blommaert & Ico Maly, "Inleiding. Superdiversiteit, introductie van een nieuw paradigma", in I. Maly, J. Blommaert & J. Ben Jacob, *Superdiversiteit en Democratie*, Berchem, EPO, 2014.
 - 13 Vertovec, idem.
 - 14 Wouter van Besien, 'Pleidooi voor culturele vrijheid', *Sampol*, mei 2013, pp. 4-12.
 - 15 Dick Pels, "Beschaafde onverschilligheid. Essay over leven en laten leven", *De Groene Amsterdammer*, nr. 20, 18 mei 2011.
 - 16 Tom Naegels, "Oud-Berchem, Antwerpen: eerst nemen we de wijk", *De Standaard Magazine*, 7 september 2013.
 - 17 Wouter van Besien, idem.
 - 18 Wouter van Besien, idem.
 - 19 Tom Naegels & Jan Blommaert in Tom Naegels, idem.
 - 20 Dirk Geldof, *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*, Acco, Leuven/Den Haag, 2013, pp. 174-176.
 - 21 Birsen Taspinar & Elke Vandeperre, *Levensbeschouwing en hulpverlening. Een actief pluralistische houding*, Visietekst studiedag Levensbeschouwing in de hulpverlening, 2013.
 - 22 Wouter van Besien, idem.
 - 23 Martha Nussbaum, *De nieuwe religieuze intolerantie. Een uitweg uit de politiek van angst*, Ambo Amsterdam.
 - 24 Maurice Crul, Jens Schneider & Frans Lelie, *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op Integratie*, VU University Press, Amsterdam, 2013.
-